

ԱՄԲՏՈԼՈՒՑ ՄԻՆՉ ՍԿԻՏԱՐ — ԳՈՒՄ-ԳԱՐՈՒ

Բարդ ու հակասական պատմական իրադարձութիւններով հարուստ, ազգային—եկեղեցական կեանքի դժուարին և պատասխանատու մի ժամանակաշրջանում (ԺԸ. դարի սկզբին) է ծնւում Սկիւտարի դպրոցը, որ Ամբաստան դպրեմանքի գրեթէ ուղղակի շարունակութիւնն ու ժառանգորդն է։ Պատմական իրատես չըլահայեցութեան, ազգի ու ժամանակի թիւլագրած կենսական պահանջների յստակ գիտակցութեան և Հայ եկեղեցու հոգեւոր—հասարակական ու գիտա—մշակութային դերի ճշգրիտ զննատման արդիւնք է նրա հիմնադրութիւնը՝ մանաւանդ Կ. Պոլսոյ մէջ։

Ոչ շատ առաջ, ԺԷ. դարի յատկապէս երկրորդ կէսին, մեծ տեղաշարժեր էին կատարւում Հայ իրականութեանը այս կամ այն կերպ առնչուող երկրներում՝ լինի՝ Արեւմտեան Եւրոպայի, Լեհաստանի, Ռուսաստանի, Պարսկաստանի, լինի՝ բուն՝ Թուրքիայի տարածքի վրայ։

Գաղութարարական նուաճումները քաղաքական, տնտեսական, առևտրական և ընկերային—կրօնական վիթխարի խնդիրներ էին առաջադրում Եւրոպայի տիրակալ պետութիւններին։ Նոր խաչակրաց արշաւանքներ էին ծրարւում (Լուզովկոս ԺԶ. և ուրիշներ) դէպի Արեւելք, մանաւանդ երբ Թուրքիան շարունակաբար վտարւում էր իր նուաճած Եւրոպական տարածութիւններից և ամփոփւում աւելի նեղ պատեանի մէջ։ Օգտուելով պատմա—քաղաքական այս իրավիճակից, Թուրքիայի տիրակալութեան ռակ հեծող ժողովուրդները, այդ թւում և Հայերը, դիմում են ազատագրական պայքարի, Գործնական և հետեւողական քայլեր են առնւում։ Մահմետի Մուրատն ու Յովհաննէս Արքեպիսկոպոս (Պատրիարք Կ. Պոլսոյ և Կաթողիկոս Աղթամարի) Թուրքիայի այս առնչութեամբ եղան Եւրոպական պալատներում, Լուզովկոս ԺԶ. ի

հետ բանակցութիւններ վարեցին Վէրսայում։ Կաթողիկոսներ Խաչատուր Գաղաւթացին և Եղիազար Այնթապցին ոչ միայն խորախուսում էին այս գործը, այլև անձամբ անմիջական շփման ու գործարքի մէջ էին մտնում Եւրոպական պետական ներկայացուցիչներին՝ դեսպաններին և Հռոմի եկեղեցու սպասաւորների հետ։ Ինչքան էլ անյուսալի ու միամիտ թուան Արեւմտահայութեան ազատագրական շարժման նման քայլերը, այդուհանդերձ, դրանք սրուակի նշանակութիւն ունեցան Հայ ժողովուրդի յետագայ ազգային—եկեղեցական կեանքում։ «Արեւմտահայ ազատագրական շարժումը գաղափարապէս լայն ծաւալ ունէր, ընդգրկում էր ինչպէս հայկական գաւառների զանգուածներին, որոնց դրութիւնն անտանելի էր սուլութանական բռնապետական կարգերում, այնպէս էլ հասարակական միւս խաւերին, յատկապէս արեւմտահայ պուրճուազիայի և հոգեւորականութեան առաջադիմական տարրերին», իրաւացիօրէն եզրակացրել է Յ. Անուսեանը⁽¹⁾։ Ի դէպ, շարունակում է նա այսպէս. «Հայկական ազատագրական պատմութեան մէջ արեւմտահայերի սոյն շարժումն առաջինն է, որը հիմնւում է զինուած ապսամբութեան գաղափարի վրայ, որպիսին աւելի ուշ է երևան գալիս Արեւելեան Հայաստանում՝ Իսրայէլ Օրիի ծրագրով⁽²⁾։ Յայտնի են ԺԷ. դարի երկրորդ և ԺԸ. դարի առաջին կէսերին Արեւելեան Հայաստանում ծաւալւում և Հայ ազատագրական շարժման մասնամասերը, յայտնի է նաև Հոյ Եկեղեցու մեծաւորների կարեւոր բաժինը այդ գործում։

Այս ամէնը, հասկանալի է, իր անդրադարձ ազդեցութիւնը պիտի ունենան Հայ ժողովուրդի գերիշխող խաւերի ազգային—հասարակական մտածողութեան և ներքին կեանքի վրայ առհասարակ, Հայ եկեղեցու որեւէ գիտակից իշխանաւոր չէր կարող իր գործունէութեամբ առաւել ևս

(1) Յ. Անուսեան, ԺԷ. դարի ազատագրական շարժումներն Արեւմտահայաստանում, Երևան, 1961, էջ 273։

(2) Նոյն տեղում, էջ 275—276։

չնպաստել ազգային ինքնագիտակցութեան ու մտաւար կեանքի խթանմանը, կայսրի ժամանակաշրջանը յատկանշող նաեւ այն թելադրութիւնն էր, չորսդ պատճառներով, օրացն թուած կաթոլիկ եկեղեցւոյ ծառայողաշտական այդ շրջանում էլ աւելի աշխատեցող նկրտումները Եւրոպական պետութիւնների ուղղակի աջակցութիւնամբ ու միջամտութիւնամբ ինչպէս յայտնի է, Հայ ժողովուրդը թիրախի բռնուած էր շատ վաղուց, իսկ այժմ՝ խիստ սորոշակի ու ծրագրուած՝ Պարսկաստանից մինչ Ռուսիոյ, Կ. Պոլսի, Լիբի, Լիւնաստանի:

Նշուած դարաշրջանը բնորոշուած է նաեւ դիտաւարականութային, ընդհանրապէս մտաւար փնտնելի ակնառու վերելքով, որի թէկուզ հեռաւոր ցոլքերը չէին կարող չհասնել Եւրոպայից մինչև հայկական առաջատար ոլորտները, մանաւանդ Կ. Պոլսի, իբրեւ միջազգային խաղաղութիւնների վրայ ընկած և Եւրոպայի այնքան մօտիկ ու Եւրոպացիներին այնքան շահագրգռող բնակավայր:

Այս փոփոխութիւնների շրջապատյալից երեքը դուրս մնալ չէր կարող Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանը, որը յատկապէս այդ շրջանում դարձել էր ողջ արեւմտահայտական ազգային, եկեղեցւոյ-վարչական ու հոգևոր-կրօնական կենտրոնը: Անհրաժեշտ է այս առումով մատնանշել յատկապէս այն հետեղական ու ծառայուն աշխատանքը, որը ԺԸ. դարի սկզբին ի գործ դրուեց Յովհաննէս կոլոտ Պատրիարքի և իր գործակիցների կողմից: Կազմակերպչական, բարենորոգչական, նաեւ առարկայական, մշակութային, գիտա-թարգմանչական ու կրթական շատ կարեւոր դեր ու նշանակութիւն ունեցան այդ աշխատանքը:

Հայ ժողովրդի ազգային-եկեղեցական յայտերը, խոհերն ու ծրագրերը իրենց մէջ խառնող եկեղեցական բարձրագոյն հրեք աթոռները՝ Մայր Աթոռ Ս. Եջմիածնում, Երուսաղէմի և Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնները միանգամայն բարոյական լքուած ու քայքայուած վիճակից վերականգնանացան, այժ ու հեղինակութիւն ստացան յատկապէս Ամբաստան երեք աշակերտակից սաների անձնուէր

ջանքերի շնորհիւ: Պատմական չափազանց մեծ իրողութիւն էր սա:

Ընդհանուր պատմա-քաղաքական և ազգային-եկեղեցական նման պայմաններում չէր կարելի չտեսնել մտաւար-գաղափարական կեանքի բարեխառն փնտնանքի անհրաժեշտութիւնը, Դրս համար նախ և առաջ պարագայի սերմնացոյցն էր, բանիմաց ու ազգանուէր գործիչներ էին պէտք, առհալ գէպուած՝ զարգացած, հայրենասէր եկեղեցականներ: Ազգն ու ազգային եկեղեցին գարացով, գիտութեամբ, մշակոյթով վերանորոգւելու գաղափարը Ամբաստան երբեմնի սանի համար հարազատ համոզմունք էր, ահա թէ ինչու նա չուսացրեց նոր գարացի հիմնադրութիւնը Սկիւտարում:

Յուշալի է, որ այս գարացի մասին ևս պատմական մանրամասնութիւններ մից չեն հաղորդուած: Ո՛ր սկզբնաղբւրնուրում, ո՛ր էլ յետագայ ուսումնասիրութիւնների մէջ տառաւորութեամբ բուսարար փաստագրական նիւթ չի պահպանուել: Անուղղակի և սակաւ տեղեկութիւններից կարելի է հետեւալ աւիտի եղբորուցութիւններին յանդիմ:

Դարացի իր գործունէութիւնն սկսել է 1710-ին, Սկիւտարի մէջ Երուսաղէմի վանքի պատկանող մի շէնքում, որը սրպէս իջիւնաստան էր Ժառանգութեամբ ստղծմից և իջիւնածնից ժամանում հոգևորականներին:

Յովհաննէս կոլոտի գլխավորութեամբ այստեղ ուսուցչութիւն են արել Դուկաս Խարաբոյցին, Դուսար Սերաստացին (Աստուծոյ), ապա՝ դարացի տղարանիկ սաների՝ Յակոբ Նալեան (Յովհաննէս կոլոտից յետոյ) Պատրիարք Կ. Պոլսոյ և ուսրիշներ:

Ուսումնական ծրագրի մասին դժուար է ստոյգ խօսք ստել: Նկատի ունենալով հիմնադրի և ուսուցչական Երուսաղէմի Ամբաստան դարացի սան ինչիւր, ուսուցիչների պատրաստութեան մասնագիտական հոգեւորները և մտանադրական ժառանգութեան ժառանգին պատկանելու թիւնն ու դիտական-խմաստարարական մակարդակը, կարելի է համոզուած լինել, որ այն ընդգրկել է բազմազան նիւթեր:

կրօնա-աստուածաբանական, մեկնաբանական և ճեմերքին» գիտութիւնների վերաբերակալանդական գոտսականութիւններին զուգահեռ ուսուցուել են նաև ճշգրիտ, «արտաքին» գիտութիւնները: Այդ ժամանակաշրջանում և Եւրոպային այդքան մօտիկ գտնուող նման միջովայրում այլ կերպ էլ կարող լինել:

Օտար լեզուների իմացութեան աէր այնպիսի մի հմուտ թարգմանչի, ինչպիսին էր Ղուկաս Խորբերդցին, ներկայութիւնը այս դպրոցում իբրև ուսուցիչ, հաւաստում է, որ այստեղ ուսուցուել են յունարէն ու լատիներէն, հաւանաբար նաև՝ իտալերէն ու ֆրանսերէն: Օտար մատենադրութեան յուշարձանների թարգմանութեան այնքան եռանդալիս հետամըտող Յովհաննէս Կոլոտը պիտի ուզեանար, որ իր աշակերտները եւ ի վիճակի լինէին ձեռնամուկ լինելու թարգմանչական աշխատանքի, ուստի, պէտք է սովորէին օտար լեզուներ և սովորել էին:

Աշակերտութեան թիւը մեծ է եղած, բայց երբ, ըստ պահպանուած մի ցուցակի, առնուազն 27 եկեղեցականներ է աւելի համեմատաբար կտրւ ժամանակուայ ընթացքում, նշանակում է այնքան էլ քիչ չեն եղել ուսանողները, և կրթական-մանկավարժական բաւականին աշխուժ ու արողունակ աշխատանք է ներդրուել այս դպրոցում:

Ըստ որում նուազ գնահատելի, արժէքաւոր ու արդիւնաւէտ չեն դպրոցի համար ու դպրոցին առնթիւր ծաւալուած մատենադրական, գրական, թարգմանչական ու հրատարակական աշխատանքները: Ամէն ջանք ու կարելիութիւն դործի դրուեցին նախ և առաջ՝ ձեռագիր մատենաների մի հարուստ հաւաքածոյ ամեղծելու համար: Զանազան վանքերի, բայց առաւելաբար Ամրտաղու և Մշոյ Ս. Կառապետի վանքի ձեռագրական ժողովածուները խնամքով փոխադրուեցին Սկիւտար: Այս խոհմ ջանքը մատենադրական աշխատանքների լայն հնարաւորութիւններ էր ընձեռում ուսուցիչների և աշակերտների համար, առիթ էր տալիս պահպանելու մեր հնագոյն գրաւորերը, կապարելու նորանոր ընթերցանութիւններ,

զարգացնելու գրութեան և ծաղկարարութեան տոհմիկ արուեստները: Մեր ըսւոր միջնադարեան դպրոցներին առնթիւր արտեղծուած ձեռագրատների օրինակով ու նրանց նման գրական, գիտական, պատմական ու մշակութային շատ կարեւոր դեր կատարեց այս նորակաղմ մատենադարանը, որ յետագայում փոխադրուեց, ըստ երեւոյթին դպրոցի հետ միաժամանակ, Գուսմ-Գուքու, Պատրիարքարանի մօտ: Տեղափոխուած ձեռագրերը թէև 360 հատ են հնթարուում, սակայն, կարծում ենք, իրաւացի է Բարգէն Աթոռակից կաթողիկոսը, երբ դիտել է տալիս, թէ՛ «Մատենադարանի ձեռագիրներէն մէկուն վրայ կը կարգացուի 601 թիւը, որ ըստ մեզ ցոյց կու տայ Կոլոտի մատենադարանին ձեռագիրներուն թուահամարը, և որ հաւանաբար ունեցած է իր շարունակութիւնը...»: Քիչ չափազանցուելով իր գիտողութիւնը, ենթադրում է. «Ո՞ր գիտէ, թերեւ, մինչև հազարաւոր թիւեր... ձեռագիրներու»⁽³⁾:

Ընդգծելի են ի մասնաւորի թարգմանական դժուարին ու մեծածուակ ձեռագրկոմները: Ոչ միայն լեզուագիտական հմտալից իմացութիւն և աստուածաբանական, իմաստասիրական, Ս. Գրական, գիտական ու պատմա-գիտական լայն գարգացում, այլև կազմակերպչական ու նիւթական շատ մեծ զոհողութիւններ էին պահանջուած դրանք իրենց լրումին հասցնելու համար: Կար նաև շատ ապլ լուրջ մի հանգամանք. հարկ էր այդ գերազանցապէս կաթողիկ հեղինակների երկերի թարգմանութեան տնրաթեշտութիւնն ու օգտակարութիւնը կապակածի տակ չթողնել յոշս ազգային-եկեղեցական աւանդապաշտ նախանձախնդրութեան:

Թարգմանութիւններ թելադրող և հովանաւորող Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքը ինքը յատուկ հուշիւ տալիս էր իրեն նաև այս առումով, որպէսզի կաթողիկոսութեան նկատմամբ իր գիրքորոշումը աւելի ևս չդատափետուի և իրապէս էլ չլիտանգուի:

(3) Բ. Կիլիկեւեան, «Կոլոտ Յովհաննէս Պատրիարք», միհննա, 1904, էջ 48-49:

Հայ Եկեղեցու յատկապէս այդ օրերի գիտակցական—գաղափարական առանց այդ էլ խիստ նահանջած կեանքը: Ուշագրաւ է նրա հետեւեալ հարկադիր բացատրականը Սօթոթի Վաստաւածաբանութեան թարգմանութեան տաթիւ. «Սա է ամենանակ զանձարան և ամենաբարի մոռան և ամենայն մրգաց և ծաղկանց մեհարան, թէպէտ և ի մէջ ծաղկանց զեղին ունի բուսակցեալ, և ի մէջ մրգաց՝ զոմանս նեխեալ... բացցէ տէր Թիսուս զաշս սիրելի ազին իմոյ՝ ճանաչել զչար և զբարի...»: Պարզ է, ուրեմն, դիմելով այդքան պատասխանատու ձեռնարկի, նա վստահ էր, որ Հայ հաւատացեալները ճիշդ ընտրութիւն կը կատարեն և, ընդունելով զգաւորին, կ'անտեսեն «չարը»⁽¹⁾: Այսու Հայ ժողովուրդը անմասն չէր մնար Եւրոպայի նաեւ գիտութեան և իմաստասիրութեան մարզերում իրադրածած նշանակաւորին, ինչ որ վերոյիշեալ թիրեա հիմնական նպատակն էր: Ոչ միայն Հայ Եկեղեցու և եկեղեցականների աստուածաբանական ու կրօնադիտական մտահորիզոնը ընդլայնելու, այլ և Հայ ժողովուրդը լուսաւորելու և ուսման ու գիտութեան վերադարձնելու մտահորիզոնութիւնն էր յիշեալ ձեռնարկութեանը զսպանակողը: Այս շատ յստակ նկատելի է Յովհաննէս Կոլոտի իսկ հեղինակած այն բոլոր պատմական-մատենագիտական յիշատակարանների մէջ, որոնք զետեղուած են թարգմանուող որոշ երկերի վերջում:

Վերջիններիս անուարկութեան թէ և մեծ թիւ չեն կազմում, բայց ծաւալով չափազանց ընդարձակ են, իւրաքանչիւրը միջին հաշուով կազմում է 700—800 մեծագիր էջ:

Միայն անմիջականօրէն Յովհաննէս Կոլոտի և նրա գործակիցների, ապա՝ աշակերտների թիկնորանքով ու աշակցութեանը պատրուած թարգմանութիւնների ցանկը, մօտաւոր ճշդութեամբ, հետեւեալն է ըստ բուն իսկ ձեռագրական ստույգ վկայութիւնների:

1. — Կուրճեկիոս Ալափիսայ, «Մեկնութիւն Յայտնութեան»։ «Ի Վնէժում, յամի տեառն Ռէժ (1700), թարգմանեցեալ եղև ի Ղուկասու Վարդապետէ Խարբերթացոյ, խնդրանօր եւ ծախիւր Պատրիարքի Բիւզանդիոյ Տեառն Յովհաննիսի աստուածաբանութեան վարդապետի Բաղիշեցոյ»⁽²⁾:

2. — Յովհաննէս Սաննեկիցեցի, «Գիրք օրինակաց եւ նմանութեանց»։ «Դիւստիկն պատճառ սուրբ զբոյս թարգմանութեան Յովհաննէս բանասէր Պատրիարք Պօլսոյ մեծի: Թարգմանեցեալ ի Ղուկասու վարդապետէ Խարբերթացոյ, ի լատինականէ լեզուէ ի հայկական բարբառ, ի Վնէժում քաղաքի, յամի Տեառն 1718...»⁽³⁾:

3. — Գուլիէլմո Փեփին, «Լուսաւորութիւն խոսովանութեան»։ «... եւ իբր զղէտս Պօլսոյ... զՅովհաննէս բանի պաշտօնեայս, որ բազում ջանացութեամբ եւ յովով արդեամբք, մինչորդութեամբ որդեկի իմոյ Յակոբայ... ետու թարգմանել... վարդապետին Ղուկասու աստուածաբանի՝ առն հմտավարժի լեզուացն լաթինացոց...: Արդ եղև թարգմանութիւն սորին ի թվին Փրկչի 1725... հոստանդուպօլիս...»⁽⁴⁾:

4. — Սկրբոս, «Աստուածաբանութիւն»։ «Արդ, ես՝ յետինս ի բանասիրաց... տեսուչս մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպօլսոյ Յովհաննէս բանի պաշտօնեայս, գոյով քաղաքաւ Բաղիշեցի... ետու թարգմանել մեծաւ սիրով...: Եւ սոյն զբոյսս «Աստուածաբանութեան» եղև թարգմանիչ Խարբերթի Ղուկաս յոքնահանձար վարդապետ...: Արդ, եղև թարգմանութիւն... ՌէժԸ (1729), ի քաղաքի Կոստանդնուպօլիս, ընդ հովանեաւ Սուրբ Կարապետ եկեղեցոյն որ յիւսկիւտար...»⁽⁵⁾:

(1) Նորայր Արեւս. Պողոսեան, «Մայր Յուդայի Զեռագրէս Սբոյց Յակոբեանց», Հատոր Ա., Երուսաղէմ, 1966, էջ 193:

(2) Նոյն տեղում, էջ 391: Ըստ տպագրութեան, սոյն երկի թարգմանութիւնը կատարուել է. «ըստ մասին ի Վնէժ և ըստ մասին ի Կոստանդնուպօլիս...: տե՛ս Բաբգէն Աթոռակից Կաթողիկոս, Յուդայի Զեռագրաց Ղալաթիոյ Աղագային Մատենադարանի Հայոց»։ Անթիլիաս, 1961, էջ 184:

(3) Նշուած աշխատութիւնը, էջ 314—315:

(4) Բաբգէն Աթոռակից Կաթողիկոս, Նշուած աշխատութիւնը, էջ 16—18:

(5) Բ. Կիւլեւերեան, Նշուած աշխատութիւնը, էջ 106:

5. — Պօլսա Սեմերոյ, Շեքերբուսմ ապաշխարողի»։ «Թարգմանեցաւ ... ի յիտալական լեզուէ ի հայկական բարբառ գոյիւք եւ օժանդակութեամբ ... պատրիարգին Կոստանդինուպօլսոյ Հայոց [Յովհաննու, Փ. Ա.] ... ի Ղուկասու վարդապետէ Խարբերթացւոյ ի յօգուտ Հայկազեան ազգին ... յամի 1732 ...»⁽⁹⁾։

6. — Հերոնիմոս Լատուեքօ, «Անատոլիւքսնոսքն»։ «... մեծաւ խնդրանօք եւ բազմօք ծախիւք թարգմանեցուցեալ ... պատրիարքին Տեսուռ Յոհաննու ... Բաղիշեցւոյ ... ի փառս մեծագոյնս Աստուծոյ եւ յօգուտ աշակերտաց եղելոց մերոյս Կառնասան եւ ուլոց ընթերցասիրաց անծանց։ Թարգմանեցեալ ի լաթինական լեզուէ ի բարբառ հայկական ի Ղուկասու վարդապետէ Խարբերթացւոյ, ի Կոստանդինուպօլիս քաղաքի, յամի Տեսուռ 1733, եւ ըստ հայոց ՌՃԶԲ»⁽¹⁰⁾։

7. — Թեոդորոս Ճեմնաւիոս, «Շաքեուքիւն աշխարհի» (Ա և Բ հատոր)։ «Գիրքս այս ... են երկու հատորք, զմինն աւարտեցի Աստուծով, որ է Առաջին Հատոր, եւ զմիւսն թարգմանելոց եւ Նորին օգնութեամբն յիտալական լեզուէ ի հայկական բարբառ ... օժանդակութեամբ եւ գոյիւք ... Յօհաննէս եպիսկոպոսի եւ պատրիարքի մայրաքաղաքին Կոստանդինուպօլսոյ, միջնորդութեամբ Յակոբ աստուածաբան վարդապետի եւ եպիսկոպոսի՝ աշակերտի նոյնոյ վեհալուստեք պատրիարգի, եւ Ղուկաս չնչին վարդապետ Խարբերթցի ... յորջորջեալ թարգմանիչ նոյնոյ պատրիարքի, թուին Քրիստոսի 1730 ...»։ Բ Հատորը. «Թարգմանեցեալ ըստ խնդրոյ եւ օժանդակութեամբ Յօհաննիսի ... վարդապետի Բաղէշացւոյ ... ի Ղուկասու ... վարդապետէ Խարբերթացւոյ ... որոյ աւարտումն եղեւ յամի հազար եօթն հարիւր երեսուն եւ չորսի»⁽¹¹⁾։

8. — Թովմա Ազուլիսայի, «Անատոլիւքսնոսքն»։ «... եւ թարգմանեցեալ ըստ խնդրոյ եւ յօժանդակութեամբ ... Յօհաննէս վարդապետի Բաղիշեցւոյ՝ պատրիարգի Կոստանդինուպօլսոյ, միջնորդութեամբ Սար-

գիս վարդապետի, աշակերտի իւրոյ Ակնցւոյ, ի Ղուկաս վարդապետէ Խարբերթացւոյ, ի լատինական լեզուէ ի հայկական բարբառ ... 1734, ի Կոստանդինուպօլիս»⁽¹²⁾։

9. — Անտօնիոս Կոնսէն, «Փիլիսոփայութիւն»։ «... սկսեալ եւ աւարտեցաւ թարգմանութիւնն սորին ի լատինական բարբառէ ի հայ լեզու, որ կոչի Գիրք Փիլիսոփայութեան ... պարունակեալ ի յորս հատորս ... արդեամբ, գոյիւք, օժանդակութեամբ Յօհաննիսի ... պատրիարգի Կոստանդինուպօլսեցւոյ ... միջնորդութեամբ Սարգսի՝ նորին աշակերտի ... Կեսարիոյ առաջնորդի Ակնցւոյ ... ձեռամբ անարժան Ղուկասու վարդապետի Խարբերթացւոյ Աբրահամեան, ի ժամանակի պատերազմաց Սարակինոսացւոց ընդդէմ Պարսից եւ Ռուսաց, ի Կոստանդինուպօլիս, թուին 1736, Յունիսի ամսոյ»⁽¹³⁾։

10. — Գրիգ ար Կոչի Էպաֆանսարուքիւն»։ «... թարգմանեցեալ եղեւ իտալական լեզուէ ի հայոց բարբառ ի Ղուկասու վարդապետէ Խարբերթացւոյ, ըստ խնդրոյ Յօհաննիսի արհիեպիսկոպոսի Բաղիշեցւոյ եւ Պատրիարգի Կոստանդինուպօլսոյ յամի 1740 ... Կոստանդինուպօլիս»⁽¹⁴⁾։

11. — Յակոբ Մարկանցիոս, «Պարեհ Լովուաց»։ «... թարգմանեցեալ ի լատին լեզուէ ի հայ բարբառ ի Ղուկայ վարդապետէ Խարբերթցւոյ, հրամանաւ Յովհաննու գրասէր եւ աշակերտաշատ պատրիարգի Կոստանդինուպօլսոյ, որ Կօլօսն անուանէր»⁽¹⁵⁾։

Թարգմանական աշխատանքների այս նոյն ընթացքը խրախուսւում է առաջ էր մղւում նաև Յովհաննէս Կոլոտի անմիջական գործակիցների ու աշակերտների

(12) Նոյնը Արեւպա. Պաղարեան, Նշուած աշխատութիւնը, Հատոր Զօրբորդ, Երուսաղէմ, 1969, էջ 598։

(13) Նոյնի՝ Հատոր Երբորդ, էջ 79-80։ Ըստ Հաննա պատմիչի վկայութեան Կոլոտի պատուէրով թարգմանւում են եղել նաև սոյն երկի զգաւալին հատորն, որ է Լոնգա, և երկրորդն, որ է Ֆիլիքայա։ տե՛ս, Բաբգէն Կաթողիկոսի Վեպոտ ... Նշուած աշխատութիւնը, էջ 57։

(14) Նոյնի՝ Հատոր Վեցերբորդ, 1972, էջ 276։

(15) Բաբգէն Կաթողիկոս, Վեպոտ Զեւադրաց Զաւարթոյ ... էջ 139։

(9) Նոյն տեղում, էջ 713-714։

(10) Նոյն տեղում, էջ 21։

(11) Նոյն տեղում, էջ 711-714։

կողմից դեռ իր պատրիարքութեան տարիներին ու նրանից յետոյ:

Այդ թարգմանութիւններից են.

1. — Յայոբ Վարանձոյ, «Բամի Ըսկիլակնէ». «... Մեծի Պօլոյ կոստանդնուպատրիարքի Բաղիշեցւոյ տեսուն Յօնանիսի ... աշակերտ Յարութիւն ... վարդապետ ... արդեամբ իմով ետու զքարոզագիրքս զայս թարգմանել ի հայկական բարբառ, որոց թարգմանին եղել նարբերթացի Ղուկաս վարդապետն ... թարգմանեցաւ զիրքս ՌձՁ (1731) թուին ...»⁽¹⁶⁾:

Միւս մասերը յաջորդաբար՝ 1736 և 1741 թթ.⁽¹⁷⁾:

2. — Կուռնելիոս Ալափիսէ, «Մեկնութիւն Դանիէլի». «... եւ անտի [ի լատինականէ, Փ. Ա.] թարգմանեցաւ ի հայ բարբառ ի Ղուկասու ... վարդապետէ նարբերթացւոյ, հրամանաւ եւ արդեամբ Ղազարու վարդապետին եւ եպիսկոպոսին Պոնտոսի եւ հարազատի տեսուն Յօնանիսի Պատրիարքին կոստանդնուպօլսոյ ... ի թվին Փրկչին 1746»⁽¹⁸⁾:

3. — Կուռնելիոս Ալափիսէ, «Մեկնութիւն ԺԲ մարգարէից». «... ի լատինական լեզուէ ի հայկական բարբառ, օժանդակութեամբ եւ գոյիւք Յակոբ ... կոստանդնուպօլսոյ հայոց պատրիարքի յիկնցւոյ, միջնորդութեամբ փոխանորդ նորին ... Յարութիւն եպիսկոպոսին, թարգմանեցաւ ... Ղուկասու վարդապետէ նարբերթացւոյ ... յամի Տեսուն 1746 ...»⁽¹⁹⁾:

4. — Կուռնելիոս Ալափիսէ, «Մեկնութիւն Նեքիէի». (թարգմանչի իսկ ինքնագիրով) «... Արդեամբ եւ գոյիւք վեհալուստի ... Յակոբ ... Պատրիարք կոստանդնուպօլսոյ Հայոց, ինքն ի գաւառէն Ակնայ ... ետ թարգմանել ի լատինական լեզուէ ի հայկական բարբառ ... եւ թարգմանեցաւ ի Ղուկասու վարդապետէ նարբերթացւոյ ... ի կոստանդնուպօլսոյ, յամի տեսուն 1747 ...»⁽²⁰⁾:

5. — «Մեկնութիւն Թորոցն Պօլսոյ». (թարգմանչի իսկ ձեռագրով) «... ի լատինական լեզուէ ի հայկական բարբառ արդեամբ եւ ծախիւք ... Յակոբ ... Հայոց Պատրիարքի կոստանդնուպօլսոյ ... միջնորդութեամբ ... փոխանորդի իւրոյ Յարութիւն արճի եպիսկոպոսի Պալաթացւոյ, թարգմանեցաւ ի Ղուկասու վարդապետէ նարբերթացւոյ ... յամի Տեսուն 1749 ... ի կոստանդնուպօլսոյ»⁽²¹⁾:

6. — «Մեկնութիւն Կարողիկեայց». (թարգմանչի իսկ ձեռագրով) «... ի լատինական լեզուէ ի հայկական բարբառ թարգմանեցաւ եղել ի Ղուկասու վարդապետէ նարբերթացւոյ, արդեամբ եւ գոյիւք ... Յակոբ ... նախ Պատրիարք կոստանդնուպօլսոյ եւ զինի՝ սրոյ երուսաղէմի. թարգմանեցաւ ի կոստանդնուպօլսոյ ... յամի Տեսուն 1749 ...»⁽²²⁾:

7. — Կուռնելիոս Ալափիսէ, «Մեկնութիւն Նեմանայ». (թարգմանչի իսկ ձեռագրով) «Թարգմանեցաւ ... ի լատինական լեզուէ ի հայկական բարբառ արդեամբ եւ գոյիւք Յակոբ ... նախ պատրիարքի կոստանդնուպօլսոյ, արդէն՝ սրոյ երուսաղէմայ ... ի Ղուկասու վարդապետէ նարբերթացւոյ ... յամի Տեսուն 1750»⁽²³⁾:

8. — Կուռնելիոս Ալափիսէ, «Մեկնութիւն Խմաստեան (Սուրբ Մովսէսի)». (թարգմանչի իսկ ձեռագրով) «... թարգմանեցաւ եղել արդեամբ եւ գոյիւք ... Յակոբ ... Սաղիմայ պատրիարքի ի լատինական լեզուէ ի հայկական բարբառ նարբերթացի Ղուկաս բազմաշխատ թարգմանչէ, յամի փրկչին 1751 ...»⁽²⁴⁾:

9. — Թովմա Ագուլիցայի, «Առնուածալանութիւն» (Առաջին մաս Մոյրաբադի տեսունի կիսկ ձեռագրութեան). «... իսկ ի նարդինիս թարգմանեցաւ եղել ի լատինական բարբառոյ ի հայկական ըստ խնդրոյ Ղազար արճի եւ պանծալի եպիսկոպոսի եւ առաջնորդի Պոնտոսի ... ի Ղուկասու վարդապետէ նարբերթացւոյ,

⁽¹⁶⁾ Նոյնի՝ Հատար Երկրբագ, էջ 620:

⁽¹⁷⁾ Նոյն տեղում, էջ 5, Հատար Առաջին, էջ 153:

⁽¹⁸⁾ Նոյնի՝ Հատար Առաջին, էջ 326:

⁽¹⁹⁾ Նոյն տեղում, էջ 126:

⁽²⁰⁾ Բարբէն Աթուկից Կարգիկոս, ՅՈՒՐԱԿ Զեռագրաց Ղալաթիոյ ..., էջ 51-52:

⁽²¹⁾ Նոյն տեղում, էջ 59-60:

⁽²²⁾ Նոյն տեղում, էջ 62:

⁽²³⁾ Նոյն տեղում, էջ 50:

⁽²⁴⁾ Նոյն տեղում, էջ 54:

յամի կենարարին մերոյ 1751, ի հոստանդ-նուպօլիս»⁽²⁵⁾։

10. — Կուռնեկիոս Ալափիսէ, «Մեկնու-րիւն էկլէսիաստէայ» (Քարգմանչի իսկ ձեռագրով) «Տեառն, Տեառն Յակոբայ ... Պատրիարքի հոստանդեան մեծի Պօլսոյ ... որոյ արդեամբք եւ գոյիւք ի լատինականէ ի հայ թարգմանեցաւ զերես ... ի Ղուկաս վարդապետէ թարգմանչէ ևարբերթացոյ, յամի ... 1752, իսկ ի մերումս թուում 1201»⁽²⁶⁾։

11. — Կուռնեկիոս Ալափիսէ, «Մեկնու-րիւն էկլէսիաստէայ» (Սիրաք, չորս հա-տոր) (Քարգմանչի իսկ ձեռագրով) «Յամի մարդասէր փրկչին 1753 ... արդեամբք եւ գոյիւք ... Տեառն Յակոբայ Պատրիարքի հոստանդնուպօլսոյ ... եւ թարգմանեցեալ եղեւ ի լատինական լեզուէ ի հայկական բարբառ ի Ղուկասու վարդապետէ ևար-բերթացոյ ... »⁽²⁷⁾։

Մեր ձեռքի տակ եղած նիւթերը մեզ հնարուորութիւն տուին Յովհաննէս Կու-լտի և Նրա գործակիցների պատուէրով կատարուած թարգմանութիւններից նշե-լու միայն վերոյիշեալները, թէ՛ն, վատա-նէք, որ դարնք բոլորը չեն, կան և ու-րիշներ։ Չենք խօսում այն թարգմանու-թիւնների մասին, որոնք կատարուել էին նախապէս կամ՝ յետոյ նոյն Ղուկաս Խար-բերդացոս և այլոց կողմից։ Անհրաժեշտ և օգտակար պիտի լինէր յատուկ ուսում-նասիրութեան նիւթ դարձնել նաեւ այս ժամանակաշրջանում (ժե՛ւ. — ժԸ. դարեր) կատարուած թարգմանութիւնները, ինչ-պէս Ունիթթուական շրջանի (ժե՛ւ. — ժՁ. դարեր) թարգմանութիւնները⁽²⁸⁾, իր դրական և ոչ դրական բոլոր հանգա-մանքների մէջ։

Այս առիթով կարելի է՛ն չընդգծել վատասակաշատ Ղուկաս Խարբերդացու թարգմանչական ծառայութիւնները, աշ-խատանքի ապշեցուցիչ ծաւալը, բայց և

չնչել իր բերած լատինաբանական ան-հորիկ հեղեղն ու բազմապիսի խաթա-րունիները ժամանակակից հայերէնի մէջ։

Որոշակի պատմական, մատենագրու-կան և գիտա-մշակութային ուրժէք են ներկայացնում այս ժամանակաշրջանում կատարողնուպօլսում լոյս ընծայուած հրատարակութիւնները⁽²⁹⁾, որոնք ապա-գրութիւնը ուղղակի կամ կողմնակիօրէն առնչւած է Յովհաննէս Կուլտի և իր գործակիցների ու յաջորդների ջանքե-րին։ Հայերէն ապագրութիւնը, որ սկիզբ էր առել 1512 թուականին, կոչուած էր հսկայական զեր կատարել հայերէն գրքի ու զպրութեան տարածման, Հայ ժողո-վըրդի լուսաւորութեան, մատուր ու ներ-քին հոգեւոր կեանքը հարստացնելու և կազմակերպելու գործում։ Տիտանական ջանքերի ու զոհողութիւնների պատճա-րէն իր կոչուելով, այն լիովին անատու-րեց նաեւ մեր հասարակական գիտակցու-թեան ու քաղաքական հասունացման թէ-կուղ սկզբնապէս դանդաղ ընթացքին։ Մինչ այս և այս ժամանակաշրջանում եղած յիշեալ հրատարակութիւնները, բնա-կանաբար, դուռն էին նաեւ Սկիւտարի Դպրոցի ուսուցիչների և սաների տա-մադրութեան տակ, և այստեղ ևս մա-տուցում էին իրենց կրթական ու գիտա-մշակութային ծառայութիւնները։

Այսպէս, մատենագրական, թարգմա-նական-գրական և ապագրական նման իրագործումների ընթացքում ու միջա-վայրի մէջ էր շարունակում գործել սոյն դպրոցը թէ՛ Սկիւտարի, թէ՛, յետա-գայում, Գում-Գարուի մէջ։ Տեղափոխ-ուելով (1741 թ.) Գում-Գարու Յակոբ Նալեան բազմավաստակ գիտնական-մա-տենադիր պատրիարքի միջոցով, Սկիւ-տարի դպրոցը շրջադարձային նոր վիճակ չտեսցաւ անշուշտ, այլ շարունակեց Սկիւ-տարեան ուսանողներով ընթանալ, նոյն ուսումնա-գիտական ծրագիրն իրագործել և նոյն նպատակին միտիլ, նոյնինքն Յա-կոբ Նալեան պատրիարքի և Պաղտատար դպիր նշանաւոր մշակութային գործիչի

⁽²⁵⁾ Նորայր Արքեպս. Պաղտատար, Մայր Յու-ցակ ... և. Հատոր, էջ 109։

⁽²⁶⁾ Քարգէն Արքեպիս Կարաղիկոս, «Յուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ ...», էջ 54-56։

⁽²⁷⁾ Նոյն տեղում, էջ 57։

⁽²⁸⁾ Տե՛ս Markus Antonius v. d. Oudenrija, Lin-
guae Haicanae Scriptores, Bern, 1900։

⁽²⁹⁾ Այս ժողովրդի Պատմութիւն, Հատոր
Գ., Երևան, 1972, էջ 618-619։

